

З КОТОРИМИ СЛАВЕТИЛИСЯ

МИКОЛА ГУЛАК

У травні 2009 року минуло 110 років відтоді, коли в далекому Єлисаветполі (нині м. Гянджа, Азербайджан) помер Микола Гулак, один із чільників славного Кирило-Методіївського братства. Лиха доля закинула його далеко від України в інше середовище, але й там усі, хто його знав, відгукувалися про нього з найвищою похвалою. Очевидно, постать Гулака справляла на навколишніх таке враження, що про нього ще за життя почали поширюватися різні домисли й легенди, які дійшли й до нашого часу. Одна з таких легенд — у романі львівського письменника Р. Іваничука “Четвертий вимір”.

М. Гулак не любив виділятися з-поміж людей, у похилому віці він усамітнений спосіб життя, тому про нього є мало даних. Його біографії, навіть ті, що потрапили до енциклопедій, не завжди є точними.

Останнім часом вдалося відшукати нові дані про Гулака, зібрати його праці, розсіпані в тогочасній кавказькій місцевій пресі. Все це дало змогу по-новому поглянути на цю неординарну особистість.

Микола Іванович Гулак народився 6 червня 1821 р. у Варшаві, там його батько служив військовим інтендантом.

Гулаки належать до козацьких старшинських родів, далекий предок Миколи був генеральним обозним у гетьмана *Петра Дорошенка*. З часом рід розрісся, до нього належать відомі поет *Петро Петрович* та композитор *Семен Степанович Гулаки-Артемівські*.

Про дитинство М. Гулака знаємо мало. Відомо тільки, що коли йому виповнилося 13 років, батько віддав його під опіку приватного вчителя в місто Дерпт (нині м. Тарту, Естонія), той навчав хлопчика німецької, французької і російської мов і класичних — грецької й латинської, а також “звичайних шкільних предметів”. “Гімназії він ніколи не відвідував” — свідчить цей учитель. Відірваність у такому молодому віці від родини, тривале перебування в незвичному іншомовному середовищі не могли не накласти слід на формування його характеру. Хлопець звик самостійно справлятися з проблемами, що виникали, звик відповідати за свої вчинки. Ні від кого не чекав допомоги.

У Дерпті М. Гулак пробув цілих 10 років. Після чотирирічного навчання у приватного вчителя, яке мало метою

підготувати його до вступу в університет, його було зараховано студентом юридичного факультету Дерптського університету. Той університет славився своїми традиціями й ліберальнішими, порівняно з іншими російськими університетами, внутрішніми правилами. В університеті існували різні студентські корпорації, переважно за земляцьким принципом, які не заборонялися начальством, і таємні гуртки, діяльність яких мала політичний характер і переслідувалася поліцією. Українських студентів на той час у Дерпті було мало, тому українського земляцтва не було. Гулак став членом польського таємного гуртка, члени якого виступали за визволення їхньої батьківщини від російської окупації.

Викладання в університеті велось німецькою мовою, викладачами були західні, переважно німецькі професори. Їхні тісні зв'язки з колегами за кордоном робили цей університет містком, через який західну науку та культуру переносили в Росію. Тому молодь, яка прагнула здобути глибокі знання, вступала саме до Дерптського університету. В університеті М. Гулак провів шість років і закінчив його зі званням кандидата юриспруденції. Темою його кандидатської дисертації були права іноземців у французькому, пруському, австрійському та російсь-

кому законодавствах. Професори, які рецензували дисертацію, були вражені, що автор так глибоко вивчив предмет, і шкодували, що він не подав цю роботу на нагородження медаллю, якої вона заслуговувала.

Василь Білозерський, товариш Гулака по Кирило-Методіївському братству, так свідчив про нього: “*Із Дерптського університету він виніс виняткові знання, любов до вчених занять і німецьку чесність та порядність. Він бажав, щоб усе суще впливало з логічних законів, засуджував кожний вчинок, який не підходив під них. В усіх його діях виражалася надзвичайна скромність і розсудливість, властиві його характерові; вчинки його були засвідчені чесністю і повагою до права кожної людини на ввічливе до неї ставлення*”.

Приїхавши в Київ після закінчення університету, М. Гулак побачив, що життя його земляків дуже відрізняється від життя в Прибалтиці. Нищення корінної нації там не відбувалося так брутально, як в Україні, русифікація не мала таких великих успіхів. В Естляндській і Ліфляндській губерніях, на які тоді була поділена територія сучасної Естонії, селяни вже не були кріпаками, вони одержали волю ще у 1816-19 рр.

Вивчаючи іноземне право, М. Гулак знав, що в інших країнах прості люди не такі безправні, як на його Батьківщині, що існують інші, демократичні порядки, що ті нації, які мають свої держави, можуть вільно розвивати свою національну культуру і не боятися асиміляції їх іншими націями. Він вирішив усі свої сили й знання покласти на те, щоб його рідна Україна стала вільною демократичною державою.

Так почало формуватися Кирило-Методієвське братство, до якого, крім Гулака, увійшли ще *Микола Костомаров, Василь Білозерський, Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш* та інші. Братство проіснувало всього рік, його розгромили царські жандарми, а учасники його потрапили у в'язниці й на заслання. Під час слідства на допитах наймухніше вів себе Гулак. Він заперечував будь-яку причетність до таємного товариства всіх, про кого його запитували, а про знайдений у нього Статут й інші матеріали, що стосувалися товариства, казав, що все це написав він сам. Усі спроби жандармів добитися від нього якихось даних були марними. В камеру до Гулака кілька разів посилали священника, який переконував його відкрити правду, писали листа до батька і давали читати його в'язню, в якому погрожували йому найтяжчими карами. У відповідь в'язень написав: *"Листа цього я читав, і все, що у ньому написано, істинна правда"*. Гулак навіть удостоївся такої "чесної", що його особисто двічі допитував і переконував признатися сам шеф жандармів граф Орлов. Жоден із братчиків такої "чесної" не мав, їх усіх допитували чини нижчих рангів. Микола Костомаров, мабуть, усе життя каювся, що на допитах він багато несправедливого наговорив на Гулака, бо під кінець життя в автобіографії написав таке: *"Третя очна ставка була між мною і Гулаком. Я знайдений у мене проект статуту і твір про слов'янську федерацію визнав своїми. Раптом виявилося, що в своїх показаннях Гулак признався, що і те і друге склав він. Видно, Гулак, шкідуючи мене й інших, хотів узяти на себе все те, що могло бути визнане за злочинне. Гулак на очній ставці наполягав на своєму. Всяка чесна людина не може не визнати у цьому вчинку молодого чоловіка найвищої християнської моралі і не оцінити цього пориву самозречення, який спонукав його заради порятунку друзів добровільно піддати себе стражданню. Він був справжнім практичним християнином і здійснив своїм вчинком слова Спасителя: "Ніхто більшої любові не має над ту, як хто*

свою душу поклав би за друзів своїх"".

Гулака було визнано головним організатором таємного товариства, покаранням йому призначили три роки тюрми в Шліссельбурзькій фортеці з наступним засланням під суворий поліцейський нагляд, яке він відбував у Пермській губернії.

Треба сказати, що після закінчення університету, ще до арешту, М. Гулак продовжував свої юридичні дослідження, але на цей раз він узявся досліджувати право слов'янських народів. Це мало стати його магістерською дисертацією. Звання магістра було тоді вищим звання кандидата і давало право викладати в університеті. У листі до відомого чеського просвітителя *Вацлава Ганки* він пише: *"Присвятивши себе вивченню вітчизняних законів, я не міг не переконатися, що лише ґрунтовне вивчення законів і побуту всіх відгалужень великого слов'янського племені доведе мене до бажаних результатів. Першочергову увагу досі я звертаю на правові відносини нижчих верств як у Росії, так і в інших слов'ян, а саме: на рабів, невільників, холопів, селян, підданих як на предмет, що за важливістю й сучасністю має переваги над іншими, які заслуговують уважного вивчення"*.

У тюрмі Гулакові було дозволено одержувати з волі книги й писати, але щоб нічого з написаного не виходило на волю. Мабуть, сподівалися, що з написаного можна буде узнати щось таке, чого не можна було взнати від нього на допитах. Цей дозвіл Гулак використав найкращим чином, він узявся за самоосвіту і вивчав те, чого його не вчили в університеті. Більш як півтори сотні книг російською, німецькою, французькою, англійською й італійською мовами, словники англійської та німецької мови, словники німецько-данський, італійсько-німецький та інші; книги з юриспруденції, історії, природознавства, хімії, фізики й математики, різні довідники, серед іншого й таблиці логарифмів; художні твори, починаючи від давньогрецьких (*Софокла, Платона, Еврпід*) до *Філдінга, Свіфта, Смолета і Стерна*, — і все це в оригіналах. Ось якими були обшири його зацікавлень. Перекладав з давньогрецької трагедії Еврпіда. Якщо в тюрмі Гулак увійшов юристом, то вийшов з неї енциклопедично освіченою людиною.

Три роки, день у день, відбув у тюрмі Микола Гулак. Його ще раз пробують зламати, погрожуючи, що коли не покається і не розкаже правди про товариство, то залишиться в тюрмі назавжди. Все безрезультатно, і Гулака, нарешті, везуть під охороною

жандармів у Перм і здають по квитанції губернаторові, з наказом влаштувати над засланцем суворий поліцейський нагляд.

Перші два роки в Пермі у Гулака не було засобів для існування, знайти яку-небудь роботу він не міг, як такий, що перебуває під наглядом поліції. Для того, щоб влаштуватися на роботу, "державному злочинцю" треба було одержати дозвіл найвищої влади, місцева влада таких прав не мала. У цей час матеріальну допомогу він одержував від батьків. Довелося писати заяву на найвище ім'я з проханням дозволити вступити на службу, мотивуючи це тим, "щоб мати засоби утримувати себе при обмеженому достатку моїх батьків". Пермський губернатор одержав з Петербурга повідомлення, що Гулакові дозволено вступити на службу по цивільному відомству, "але, щоб продовжувався встановлений над ним нагляд". Його зарахували кандидатом виконувача обов'язків перекладача губернського правління. Це для Гулака з його знаннями практично всіх європейських мов було принизливим, але, на щастя, не тривало довго. Скоро його перевели на посаду перекладача. Та й така служба не задовольняла Гулака, і він пробує перейти на посаду вчителя в місцевій гімназії. Цього йому не дозволили і натомість призначили секретарем Пермського статистичного комітету. Справа в тому, що губернська влада одержала завдання подати численні статистичні дані про губернію, зібрані з різних джерел, відповідно до нової державної науково-статистичної програми. Пермська губернія у цьому відношенні має свої особливості: велика територія по обидва боки Уральського хребта, різноманітний етнографічний склад населення, наявність різних природних багатств і т. ін. Щоб скласти науково-статистичний опис її, потрібна була людина, яка мала не тільки великі теоретичні знання, широкий культурний і політичний кругозір, а й добрі організаторські здібності. Ніхто не знав, як підступитися до цієї справи, і вибір випав на Гулака, який зможе виправдати, якщо йому доручити, "таке трудне і таке корисне для науки завдання". Гулак енергійно взявся за роботу, надзвичайно багато працював і багато зробив. За успішне закінчення звіту він навіть одержав нагороду із сум Комітету, і губернатор написав у Петербург, що Гулака можна звільнити від поліцейського нагляду. А ще через рік він повідомляє, що "колезький секретар Гулак звільняється від встановленого над ним нагляду

ВИТЯГ ЗІ СПРАВИ М. І. ГУЛАКА № 69

1847 р. травня 26. — ДОПОВІДЬ О. Ф. ОРЛОВА МИКОЛІ І ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА І ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ПОКАРАННЯ ЙОГО ЧЛЕНІВ

Об Україно-славянском обществе

“Открытие Славянского, или правильнее сказать Україно-славянского, общества началось от студента Киевского университета Алексея Петрова.

Донесение Петрова

Этот студент, занимая квартиру стена об стену с квартирою коллежского секретаря *Гулака* и слыша, что собирающиеся у него друзья всегда рассуждают о делах государственных, был столько расторопен, что познакомился с *Гулаком*, показал вид, будто разделяет его мнения и до такой степени приобрел доверенность, что *Гулак* допустил его в свои собрания и открыл ему о существовании общества во имя св. Кирилла и Мефодия. Получив таким образом достаточные сведения и вида, что *Гулак* отправился в С.-Петербург, а равно и некоторые из друзей его выехали из Киева, *Петров* обо всем донес своему начальству.

Арестование прикосновенных лиц

Сведения об этом генерал-адъютант *Бибиков* доставил 17 марта; в тот же день *Гулак* был арестован, и дело началось производством в III отделении с. е. и. в. канцелярии.

Рассмотрение бумаг *Гулака* с первого раза показало круг друзей его и сомнительность их переписки. Немедленно сделаны были распоряжения об арестовании и отправлении в С.-Петербург оподозренных лиц. Вследствие этого доставлены: из Киева — адъюнк-профессор университета св. Владимира *Костомаров*, студенты того же университета *Андрузский* и *Посяда* и художник С.-Петербургской Академии художеств *Шевченко*; из Варшавы — отъезжавший за границу бывший старший учитель 5-й С.-Петербургской гимназии *Кулиш* и сопровождавший его до границы родственник его, бывший около года на испытании учителем в Полтавском кадетском корпусе, кандидат *Белозерский*; из Полтавы — действительный студент Киевского университета *Навроцкий*. Еще потребованы из Киева студент *Маркович* и из-за границы помещик Полтавской губ. *Савич*.

Сверх того, по возникшему подозрению были истребованы в С.-Петербург поручики: Новоархангельского уланского полка *Ашанин* и Азовского пехотного полка *Бушен*; также осмотрены бумаги в Киеве студента *Тулуба*, в С.-Петербурге — чиновника министерства государственных имуществ *Иславина* и бывшего студента Дерптского университета *Варадинова*. Но все они совершенно оправдали себя, тотчас были освобождены и приняты меры, чтобы невинное их арестование не имело для них по службе неприятных последствий. Еще арестован возвратившийся из-за границы бывший адъюнк-профессор С.-Петербургского университета надворный советник *Чижов*, который однако же оказался только славянофилом 150, поборником русской народности вроде московских ученых и не имел никаких сношений с украино-славянистами. Его откровенное показание имело последствием то, что ему высочайше разрешено, отстранив все идеи и мечты славянофилов, продолжать литературные занятия, но с тем, чтобы он свои произведения вместо обыкновенной цензуры представлял на предварительное рассмотрение шефа жандармов.

Таким образом определилось, что лиц, более или менее виновных по делу об украино-славянистах, десять: *Гулак*, *Белозерский*, *Костомаров*, *Кулиш*, *Шевченко*, *Андрузский*, *Навроцкий*, *Посяда*, *Маркович* и *Савич*.

Следствием открыто

Хотя *Гулак* показал необыкновенное упорство и, ничего не открывая, отзывался только одним, что связан честным словом, кому-то им данным, но другие — *Белозерский* и впоследствии *Костомаров* — объявили все свои преступления столь откровенно, что нет причины сомневаться, чтобы они скрыли что-либо им известное; равно и прочие более или менее пояснили дело так, что оно может считаться вполне обнаруженным. Сколь ни важна в разных отношениях вина прикосновенных лиц, но собственно политическое зло, к счастью, еще не успело развиться до той степени, как представлялось по первоначальным сведениям. Доносы и первые сведения, как всегда бывает, преувеличивали важность, и дело оказалось в виде менее опасном...

Решение дела

1. Коллежского секретаря *Гулака*, как главного руководителя Україно-славянского общества, вначале и долго запервавшегося в своих преступных замыслах, а еще более как человека, способного на всякое вредное для правительства предприятие, заключить в Шлиссельбургскую крепость на 3 года и потом отправить его в отдаленную губернию под строжайший надзор ...

Испрашивая разрешения вашего и. в. на приведение моего мнения в должное исполнение, всеподданнейше при-совокупляю, что счастливое обнаружение Україно-славянского общества и уничтожение оногo в самом корне, конечно, прочит на десятки лет то спокойствие в Малороссии, которое там могло быть нарушено.

Подписал генерал-адъютант гр. *Орлов*. Скрепил генерал-лейтенант *Дубельт*. 26 мая 1847 г.”

(див. детальніше “Ізборник” <http://litopys.org.ua/rizne/kmt03.htm> — ред.)

за височайшим велінням”. Відкритий нагляд відмінили, але тут же в листі жандармського управління наказали продовжувати таємний нагляд. У березні 1855 р. у Пермській міській поліції було завершено всю документальну процедуру щодо зняття з *Гулака* відкритого поліційного нагляду, і формально він міг переїхати до батьків в Україну, в Херсонську губернію, де тепер вони проживали. Проте якісь

перешкоди, мабуть, були, бо ще рік пробув *Гулак* у Пермі. Нарешті, взявши відпустку на два місяці, він виїхав до батьків і в Перм більше не повернувся.

Влаштуватися на роботу на новому місці *Гулак* не міг, формально він числився на роботі в Пермі, всі його документи залишилися там, а без них на роботу не брали. Ще цілий рік тяглося листування. На троні вже був

новий імператор, із заслання поверталися ті, яких покарав *Микола I*, і нарешті й *Гулака* заочно звільнили з роботи в Пермі, він одержав свої документи і міг шукати нову роботу.

Та *Гулак* увесь той час, коли він був без роботи, не марнував. Він потратив його на написання математичної праці, яку задумав, мабуть, ще в тюрмі. Вона стосувалася так званих трансцендентних рівнянь, предмету значно

складнішого за рівняння алгебричні. У 1859 р. в Одесі побачила світ написана французькою мовою монографія М. Гулака “*?tudes sur les quations Transcendantes*”. Книга була зовсім оригінальною, як для математичних творів величєнькою, мала 230 сторінок, і одержала схвальний відгук із Франції, від Паризької академії наук, яка на той час вважалася світовою “математичною столицею”, адже там працювали такі класики математичної науки, як *Фур’є, Лаплас, Коші*. На Батьківщині, на жаль, вона пройшла ледь поміченою.

Нарешті, коли прийшли документи з Пермі, Гулак зміг влаштуватися на посаду молодшого вчителя російської мови і географії в Другій Одеській гімназії. Скоро виявилось, що в Рішельєвському ліцеї, який був вищим навчальним закладом, прирівняним до університету, нема кому викладати математику, і Гулака, як автора “спеціально-ученого сочинення по чистой математике”, запрошують на посаду професора кафедри чистої математики. В ліцеї Гулак викладав усі основні математичні курси: вищу алгебру, аналітичну геометрію, диференційне й інтегральне числення, теорію ймовірностей і навіть курс політичної арифметики.

До багатьох програм попередніх викладачів він вносить свої поправки, наприклад, пропонує читати окремі курси диференційних рівнянь, мотивуючи це їхньою важливістю в численних технічних застосуваннях.

До цього в ліцеї, та й в університетах їм відводили мало місця в курсі математичного аналізу. Піклується про поповнення бібліотеки новими виданнями.

Та недовго довелося йому попрацювати в цьому колективі, де міг би на повну силу розкритися його небуденний талант. У ліцей прийшов новий директор, він не захотів мати в ліцеї “державного злочинця”, і Гулака, який уже встиг завоювати авторитет серед викладачів і студентів, звільняють. На знак протесту проти такої сваволі двоє професорів демонстративно подають у відставку. Гулака переводять у Керч викладачем загальної й російської історії, а на додачу і природознавства, в Кушниковський дівочий інститут. Яким було навчання у так званому дівочому інституті, можна судити з того, як дотепно зобразив його *М. Гоголь* у своїх знаменитих “Мертвих душах”:

“... хорошее воспитание, как известно, получается в пансионах. А в пансионах, как известно, три главные

предмета составляют основу человеческих добродетелей: французский язык, необходимый для счастья семейственной жизни, фортепьяно, для доставления приятных минут супругу, и, наконец, собственно хозяйственная часть: вязание кошельков и других сюрпризов. Впрочем, бывают разные усовершенствования и изменения в методах, особенно в нынешнее время; все это более зависит от благоразумия и способностей самих содержательниц пансиона. В других пансионах бывает таким образом, что прежде фортепьяно, потом французский язык, а там уже хозяйственная часть. А иногда бывает и так, что прежде хозяйственная часть, потом французский язык, а там уже фортепьяно. Разные бывают методы.”

У такому навчальному закладі Гулакові не було чого робити, і він переводиться в Ставропольську губернську гімназію, де бракувало вчителів, на посаду старшого викладача математичних наук. Через якийсь час за розпорядженням начальства його переводять в Кутаїську губернську гімназію викладати фізику і космографію. Тоді в Кавказькому навчальному окрузі були проблеми з викладацькими кадрами, викладачами в гімназіях були навіть поліцейські, які не мали вищої освіти. Ситуація на Кавказі була складною, ще були добре пам’ятними війни Шамілі і Кримська війна 1853–56 рр., і освічені кадри не дуже хотіли їхати в цей неспокійний район. Гулакові ж, за яким тягнувся хвіст державного злочинця, добитися роботи в іншому місці було неможливо. Ще через певний час, знову ж таки за розпорядженням начальства, Гулака переводять у Першу Тифліську гімназію. Очевидно, і в Ставрополі і в Кутаїсі Гулак себе зарекомендував добре, бо директори цих гімназій не хотіли розставатися з ним. Директорів Кутаїської гімназії нагадали, що розпорядження про переведення Гулака з Кутаїсі в Тифліс виходить з канцелярії самого намісника Кавказу.

У Тифлісі Гулак працював понад двадцять років, це найплідніший період його викладацької, просвітницької і наукової діяльності. Він дотримувався принципу, який сформулював для себе так: *“Коли людина прибуде на нове місце, у нову країну, то не обов’язково вдягати таку ж шапку, яку там носять, обов’язковим є інше — знати народ цієї країни, його мову, його національний характер, його літературу, дізнатися про всі його позитивні й негативні особливості”*.

У Тифліській гімназії Гулак у різний час викладає математику, фізику,

латинську і грецьку мови. *Михайло Грушевський* згадує, що коли він навчався в тій гімназії, вчителем грецької мови у них був Микола Гулак. У Тифлісі Гулак захоплюється літературою і культурою Грузії. Він досконало вивчив грузинську мову, настільки досконало, що зумів навіть тлумачити деякі грузинські слова, які не могли витлумачити фахові мовознавці, і, нарешті, написав спеціальне дослідження з граматики грузинської мови. Відомий дослідник кавказьких мов професор *Лев Лопатинський* дав йому таку оцінку: *“Цікава у багатьох відношеннях стаття недавно померлого М. Гулака вказує на багато точок дотику західнокавказької групи мов з арійськими мовами, хоч і не може дати задовільного розв’язку питання про належність картвельського племені до арійських: префіксальна природа картвельських дієслівних флексій, яку так вдало з’ясував автор, уже сама по собі ставить чітку границю між мовами обох груп”*.

Особливо захопила Гулака перлина грузинської літератури — поема *Шота Руставелі*, яку тоді називали “Барсова шкура” і він виступає з публічними лекціями про неї і друкує спеціальне дослідження (чи не перше в руставелознавстві, присвячене достоїнствам цієї поеми).

Відгукуючись на цю публікацію, *А. Церетелі* вказав, що серед всіх руставелознавців “найближче до істини підійшов вельмишановний М.І. Гулак”. Та Гулак цим не обмежується. У місцевій пресі публікують його статті про німецький переклад цієї Руставелевої поеми, про поему “Вісраміані”, “Про грузинську літературу”, численні статті про історію і про фольклор різних народів тощо.

Не меншого значення надає Гулак у Тифлісі пропаганді досягнень науки і техніки. Десятки його публічних виступів і публікацій присвячені цій сфері діяльності. Тут проблеми спектроскопії та електротехніки, хімії та мікробіології, астрономії і метеорології. В Тифлісі тоді перебував топографічний загін, який виконував триангуляційні й картографічні роботи на Кавказі і в Закаспії та Малій Азії. Ці роботи, як відомо, вимагають великих і складних математичних розрахунків. За свідченням начальника цього загону *І. Стебницького*, всі математичні труднощі вирішував М. Гулак, і “ми в найскладніших питаннях з математики зверталися до Гулака”. Питанням триангуляції і визначення форми Землі Гулак присвятив спеціальну працю, надруковану в одному виданні з працею *Стебницького*.

Звертає на себе увагу те, що природознавчі й технічні публікації Гулака містили не лише теоретичні знання, автор завжди звертав увагу на їхні практичні застосування. Скажімо, у публікації про саліцилову кислоту він звертає увагу на використання цієї речовини у виноробстві та тваринництві, щоб запобігати оцтовому бродінню та поширюванню інфекції, які завдають великих збитків у цих галузях господарства. У статті про розвиток електротехніки він наголошує, що треба будувати великі електростанції там, де є дешеве паливо, а енергію потім передавати у різні райони, де вона потрібна. Електростанції тоді в усьому світі налічувалися одиниці, і до того ж вони були малої потужності. У цій же статті він передбачає застосування електрики на залізничному транспорті, звертає увагу на проблему акумулювання електроенергії. У публікації про підземні телеграфні кабелі водночас звертає увагу на їхню більшу надійність порівняно з повітряними лініями і на те, що для них не потрібно стовпів, і робить висновок: *“Що стосується Росії, то можна ще додати, що заміна наземних ліній підземними приведе до великого заощадження лісів — до обставини, зовсім немаловажної при прогресуючому знеліснюванні Європейської Росії”*.

Навіть описуючи таке, здавалось би, чисто теоретичне явище як дослід британського фізика *Карнелі*, який продемонстрував, що при зниженому тиску лід може переходити в пару, минаючи стан води, Гулак указує, що це явище треба б враховувати у високих горах, де сніг перебуває при зниженому атмосферному тиску, *“і це явище може впливати на остаточні метеорологічні результати, пов'язані з таненням снігів і льоду в горах”*. А ще в нього є публікації про безпосереднє використання сонячної енергії, про супутники Марса, про підводний корабель, про перекопання Коринтського перешийку і багато такого іншого. Не забуває Гулак і про свою першу спеціальність, пише про реформу адвокатури і невеликі замітки що стосуються юридичних проблем місцевого значення. Цікавлять його й проблеми педагогіки — він пише про навчання й виховання дітей у приватних навчальних закладах Франції. Навіть після побіжного ознайомлення з великим розмаїттям наукових зацікавлень М. Гулака, здається, що це пише не одна людина, а, принаймні, група різних учених.

М. Гулак також гостро критикує спробу різних містиків і шахраїв вкорінитися в науку під егідою так зва-

ного *“Спіритуалістичного товариства”*, за створення якого в Росії виступав навіть дехто з відомих учених. Гулак звертається до них: *“Ви хотіли по-науковому дослідити тасмичні явища медіумізму; піддавати зважуванню, вимірюванню та обчислюванню здобуті результати, як і годиться тверезим, сумлінним природодослідникам, а замість цього ви готові слухати, а отже і вірити, заявам... чим? Ви й самі не можете дати на це задовільної відповіді, і на цих заявах ви збираєтеся будувати цілі системи про стан душ в загробному світі, про Всесвіт, про четвертий вимір... І оце в цьому повинен полягати, по-вашому, успішний розвиток науки? Називайте це чим хочете, але не вмішуйте в ці спроби поважне ім'я науки”*.

Висновок М. Гулака: *“Вчення ваше веде до грубого марнівірства, до шаманства, до ідопоклонства, до поклоніння темним силам; факти, які ви добули, чудеса, що сталися за допомогою медіумів, не збагачують науку і не мають нічого спільного з науковими дослідями”*.

Що стосується четвертого виміру простору-часу, то в Росії кращого за Гулака спеціаліста з цього питання не було. Ознайомившись з ідеями неевклідової геометрії *Лобачевського*, яку тоді мало хто з відомих математиків розумів і визнавав, Гулак прийшов від них у захват, і в 1877 році публікує в Тифлісі книгу *“Спроба геометрії чотирьох вимірів”*, присвячену пам'яті *Лобачевського*, — першу в Росії книгу з чотиривимірної геометрії. У ній він вперше (в 1876 році) висловив ідею, що можна було б розвивати механіку в різних неевклідових просторах. Щоправда, сам він цього не зробив. Та це якраз та ідея, на основі якої *А. Айнштейн* збудував теорію відносності. Колись *В.І. Вернадський* написав: *“З історії науки і з власного досвіду знаю, яке велике значення часто має кинута кимось побіжно свіжа необроблена думка, яка потім переростає у ціле наукове вчення. Такий випадок нерідко оправдовує справу всього життя”*.

Вийшовши на пенсію і переїхавши з Тифліса в Єлисаветполь (нині місто Гянджа, Азербайджан), Гулак до кінця свого життя не полишає занять математикою. Свої праці посилав Санкт-Петербурзькому математичному товариству.

Крім того, в Азербайджані Гулак вивчив перську мову, якою в давнину писали свої твори класики азербайджанської літератури. Його вразив знаменитий поет *Нізамі Гянджеві*, тобто уродженець міста Гянджа, про якого тоді мало хто й чув у Росії. Гулак пише

спеціально присвячену йому статтю, в якій дуже високо цінує поета і жалкує, що навіть його земляки забувають про нього. Крім того, в Гянджі Гулак переклав *“Диван” Гафіза* в 4-х томах, *“Бостан” Сааді* в 2-х томах, поему *“Лейлі і Меджнун” Фізулі*, *“Юсуф і Зулейка” Джамі*, багато рубаїв *Омара Хайяма*. Всі ці переклади нині втрачено.

М.І. Гулак був справжнім поліглотом, добре знав усі основні європейські мови і багато східних. *Данило Мороз*, який у Тифлісі знав Гулака, бував і в його бібліотеці — *“маленькій бідній кімнаті, заваленій книгами мовами чи не всіх народів земної кулі”*.

Помер Микола Іванович Гулак у Гянджі 26 травня (7 червня) 1899 року, там і похований. Поховання до нинішнього дня не збереглося.

Рідкісний, різнобічний талант, який був у М.І. Гулака, за належних умов міг би зробити з нього видатного вченого світового рівня. Доля розпорядилася інакше, і, за винятком короткого періоду, йому довелося бути вчителем у провінційних гімназіях, де на його наукові захоплення дехто дивився як на дивацтва. Автор некролога на смерть Миколи Гулака, — один із тих небагатьох, хто зрозумів, якого масштабу людину втрачено, написав: *“Шляхетним своїм характером, вірністю даному слову, а також співчуттям до чужого горя він заслужив любов товаришів і прив'язаність учнів, особливо тих із них, котрі вміли оцінити глибину його знань і поєднану з нею широту поглядів”*.

І завершуючи цю коротку розповідь, наведемо слова академіка В. Вернадського, який про таких людей, як М. Гулак, висловився так: *Характерною ознакою життя цих людей є неможливість знайти для себе відповідне місце, повне вираження свого різнобічного таланту в одній галузі. Вони проходять через життя невизнаними і незрозумілими для сучасників. Тільки небагато з них втішаються визнанням нащадків; пам'ять про переважну більшість із них ледве чи зберігається. А, тим не менше, ці люди в цілому роблять велику справу, тому що саме серед них створюється те, що вносить в життя людей щось нове, своє. Ці люди, які не вкладаються у рамки сучасного, творять майбутнє”*.

*Мирослав Кратко,
доктор фіз.-мат. наук, професор,
Волинський інститут
економіки і менеджменту,
м. Луцьк*